

ПРОСТРАНСТВЕНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СТОЛИЧНАТА КУЛТУРА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ. ДИНАМИКА НА КУЛТУРАТА.

Росица Панова

Столицата на всяка държава не е обикновена агломерация от хора, изпълняващи определени видове стопанска, административна или културна дейност. Тя представлява единен организъм, който функционира благодарение на строгата организация и йерархичност в него. Столицата е мястото, където резидира владетелят и заедно с него представителите на висшата военна, административна, съдебна и религиозна власт. Всеки акт и всяко действие, имащи официален характер, са подчинени на волята му и са насочени по един или друг начин към него. Така например изграждането на храм или дворец, изсичането на каменен надпис, написването на дадено литературно съчинение и украсяването му с миниатюри е съобразено с политическата или религиозната доктрина на момента. Затова и материалните следи в столицата са своеобразно художествено, а и не само художествено, възплъщение на някои от идеологемите на тази доктрина.

Нека сега си представим столичния град като грамадна семиосфера, като огромен семиотичен универсум, в който действат множество символи, знаци и текстове от различни езици¹. Всички те функционират в определени граници. Следователно културното пространство на столицата има териториални измерения. Задачата на представения текст е да изследва *периметъра на разпространение на столичната култура върху територията на българската държава в различните периоди от съществуването ѝ през средните векове* и да отговори на въпроса доколко този периметър (веднъж вече определен) се *увеличава или стеснява* във времето и кои са факторите за подобна динамика. На второ място, да покаже каква е, условно казано, *„скоростта“* на културните процеси в българската държава. Ако приемем (а ние задължително приемаме), че първоначалният тласък на културните процеси произлиза от столичния център (респективно от двореца на владетеля), интересно ще е да видим има ли тенденции на ускорено развитие, или ритъмът на културния живот е плавен и спокоен. Теоретичният характер на този текст предопредели по-свободно боравене с културните

реалии (Плиска, Преслав, Търновград), както и ограничаване на обема на цитираната литература до най-необходимите заглавия, за което молими предварително читателите за извинение.

Когато търсим значението и ролята, която столичният център Плиска играе в културата на Първото българско царство през езическия период от съществуването му, ние се питаме възможно ли е да се твърди със сигурност, че столицата е мястото, където се “изковават” културните модели, които впоследствие се разпространяват по цялата държава? Уместно ли е изобщо да се говори за “цялата държава”? Поставен така, въпросът не може да получи еднозначен отговор. На първо място, защото в българската държава през този период съществуват обективни обстоятелства, които възпрепятстват бързото и лесно “излъчване” (или “налагане”) на културните ценности. От икономическа гледна точка такава пречка е отсъствието на развита комуникационна мрежа, липсата на градове, на развит вътрешен търговски обмен, който задължително води до обмен и в сферата на духовния живот. Едва със законодателството на хан Крум (803—814 г.) (колкото и скептично да се отнасяме към него) и реформата на хан Омуртаг (814—831 г.) започва да се преодолява племенният партикуларизъм, т. е. дотогава отсъства стабилна административна база и управление, което да поема и мултиплицира идеите на елита. А що се отнася до политическата власт, в определени периоди тя е твърде нестабилна, за да въздейства в по-големи мащаби. Не по-малко значение играе и съществуващият религиозен дуализъм в страната. Разбира се, тук не е мястото да говорим за културата по българските земи изобщо, където единство съществува и то се наблюдава както на ниво битова култура, така и в областта на духовната дейност. Задачата на тази работа е да изследва културата, произхождаща от ханската резиденция, респективно от столицата. Основните паметници, свързани с официалната политико-идеологическа доктрина, се намират предимно в държавния център или в другите представителни владетелски укрепления като Мадара, с. Хан Крум, Преслав, Пъкуйул-луй-Соаре. Това са места, които ханът редовно е посещавал и в които е пребивавал за по-дълго време. Връзката между отделните резиденции е очевидна — с изключение на Пъкуйул-луй-Соаре, всички те отстоят на малки разстояния една от друга и са обект на честото присъствие на владетеля и приближените му, така че строежите в тях са “под контрола” на висшата държавна власт. Затова трудно можем да говорим за процес на някакво “естествено” излъчване на културни стойности от столицата към периферията на държавата, за някакъв вкус, който се разпространява и усвоява от цялата територия. Вкусът се диктува от столичната резиденция, но той намира приложение, т. е. абсорбира се само в сродните на нея укрепления. Факторите, които изброихме, са все още силна

пречка за широкото разпространение на духовни ценности, инспирирани от централната власт. Едва приемането на християнството като официална държавна религия подготвя промяната в културните стереотипи на обществото и респективно води до промяна в тяхното разпространение и до по-дълбокото им проникване сред населението. С това се променя и мястото, и значението на столицата в културата на българската държава.

Що се отнася до динамиката на развитието на културните процеси в столицата Плиска трябва да се отбележи, че към средата на IX в. там съществува сложен архитектурен ансамбъл от представителни, битови и култови постройки. На особена почит била водата — белег на благоустройство и цивилизованост. Тя се включва в система от водопроводи и за нейното използване се строят водохранилища, бани, колектори. Тази архитектура не е резултат от развитието на домашните традиции на славяните и прабългарите, нито е продължение на завареното местно късноантично строителство. Първите монументални сгради в Плиска възникват буквално на празно място, без предходници, но напълно завършени като обемно-пространствени решения и строителни техники, и което е особено важно, за изключително *кратък период от време*. Според Р. Рашев² този “изблик на строителна енергия” е характерен белег за *ускорено развитие* (при цялата условност на термина), още повече, че подобно строителство се наблюдава и в близките на Плиска центрове-резиденции като Преслав, Мадара, с. Хан Крум, Калугерица и по-далечното укрепление в Пъкуйул-луй-Соаре.

Като частен пример с оглед на установяване на границата на културното пространство, в което действат знаците на столичната култура, необходимо е да потърсим отговор на въпроса, може ли и трябва ли да се свързва с културата на столицата един особен феномен на прабългарската култура — езическото светилище в Мадара, след като отстои на 15 км от нея. Категорично трябва да се отговори положително, тъй като Мадарският комплекс отразява и в духовно, и в пространствено отношение политическите, религиозните и културните идеи на главното средище на централната власт. Утвърждаването на властта на хана е една от тези идеи и както в Плиска, така и в Мадара тя е намерила своето художествено превъплъщение, разбира се, по различен начин, тъй като двете места имат различни природни дадености и предназначение. Вдъхновителят на тази дейност е столицата, като понятието “столица” не е абстракция, тя се олицетворява от висшата държавна власт, която има своя идеология и чрез средствата на изкуството търси нейното утвърждаване. Проява на зряло държавническо съзнание е било създаването на едно централно култово място, където да се упражнява оная религиозна власт, така необходима на светската. Такова величествено култово средище става Мадара.

На второ място, трябва да определим териториалния обхват на *феномена*, наречен “Златен век на българската култура”³. Двата големи книжовни центъра — Плисковско-Преславският в Североизточна България и Охридският в Югозападна, привидно поставят търсената рамка. Един по-цялостен поглед върху последвалите събития ни убеждава, че ценностите, утвърдени в тези две културни средища, твърде скоро излизат извън тях и бързо се налагат в твърде отдалечени територии. Може даже да се твърди, че именно благодарение на “изнасянето си” тези ценности се съхраняват и в определен момент се връщат към първоначалния си източник.

Други важни въпроси, без чието изясняване е немислимо разбирането на културния феномен, наречен “Златен век”, са въпросите за авторството, за субекта на културата, за значението на времето и пространството като фактори за развитието на културата. Несъмнено времето, в което се разполагат описваните събития (края на IX—X в.), оказва положително влияние за подема на българската култура; наред с това близостта до най-високата за момента християнска цивилизация — византийската, стимулира развитието на нови културни форми, усъвършенства старите. Но трябва да имаме предвид, че християнството идва в България “отвън” и “отгоре”, като идеологическа доктрина на висшата държавна власт, следователно влиянието на отделната *личност* за развитието на културните процеси е огромно. Културата, която се твори в столицата, е колкото достъпна, толкова и елитарна и висшият духовен елит е пряко ангажиран с творчество. Особено е мястото на владетеля в този период на утвърждаване на християнската религия, както и на славянската писменост. Намесата му се проявява още по времето на княз Борис (852—889 г.), който приема Кирило-Методиевите ученици в страната си и по този начин спасява делото на славянските първоапостоли. Влиянието на цар Симеон (893—927 г.) е още по-голямо, като се има предвид, че той сам подбира и превежда книги. В същото време негова е и заслугата за изграждането на новата християнска столица, която покорява с блясъка и великолепието си посетителите, а голямото манастирско строителство се осъществява под закрилата на държавната власт и свидетелства за победата на християнството в българските земи. Безспорно сред “субектите на културата” трябва да се изброят всички личности, живели и творили в двореца или в някой от преславските манастири. В тази връзка би било интересно да отговорим на въпроса, къде е бил съсредоточен художественият живот на Преслав — в царския палат или в манастирите? Ако отчетем обстоятелството, че в по-голямата си част книжовниците са принадлежали към висшето духовенство, следва да предположим, че мястото, където се е извършва-

ла активната дейност по превода на гръцките богослужебни и богословски текстове и са се създавали нови оригинални съчинения, е била архиепископията-патриаршия. Но тъй като книжовната работа е само една от съставките, които очертават облика на културния живот в Преслав, сигурно е, че участие са вземали и околните манастири с многобройните си работилници за художествена керамика, обработка на кост, ювелирство. Разбира се, в основата на цялата тази културна дейност е стоял дворецът и по-точно обитателите му и преди всичко царят. Именно той е “задавал” основните модели, т. е. културните идеологеми, които е трябвало да се претворят в художествена форма и след това да се мултиплицират и съответно разпространяват. Следователно, напълно е възможно центърът на столичния културен живот да се локализира в царския дворец.

Нито една от художествените изяви на преславската култура не може да изчерпи докрай съдържанието на понятието Златен век. Всъщност самото понятие има за нас твърде широк обем, който обхваща наред с процъфтяващите през X в. различни видове изкуства — литература, дворцова и църковна архитектура, също и цялостния подем в едно общество на утвърдилото се християнство. Християнската религия слага своя печат върху всяко художествено произведение от Преслав, независимо от това дали то е внесено отвън, или произхожда от столицата. За нас е ясно, че моделите в архитектурата, в литературата, при различните видове художествени занаяти първоначално са изработени извън столичния център (Византия), но именно вътре в него те се доразвиват и в много случаи заживяват свой собствен живот. Така става с художествената керамика, чието производство достига съвършени образци и на практика е една от най-добрите прояви на столичната култура. В книжовната дейност се отива по-далеч. Стига се до изработването на собствени езикови норми и собствени литературни образци, които излизат извън територията на столичния град и се разпространяват далеч извън пределите на държавата. Фактически, погледнат като едно цяло, културният процес през X в. може да се типологизира съвсем точно според семиотичната скала на Ю. Лотман⁴, според която във взаимодействието си с византийската култура българската (респективно столичната) култура преминава през няколко етапа: първият, на еднопосочно приемане на текстове (най-общо разбираме носителите на християнските ценности), вторият — на овладяване на чуждия език (т. е. на езика на християнската култура) и третият — на превръщането на чуждия език в собствен и съответно на заемането на положение на творец и разпространител на своите собствени ценности.

Когато разглеждаме постигнатото в Преслав за краткия период от провъзгласяването му за столица до падането му под византийска власт, необ-

ходимо е да се спрем и на въпроса за “ускореното развитие на българската култура”. Безспорно е, че поради стремежа на владетелите за изравняване и дори за противопоставяне на Византия в България се усвояват и развиват много бързо готови културни форми и образци. Такъв е примерът с усвояването на кръстополния план в църковната архитектура, който е характерен за храмовото строителство в Империята. В областта на художествените занаяти — рисувана белоглинена керамика, каменна декоративна пластика, стъклена мозайка, резба върху кост се заимстват готови технологии, като в столицата те се доразвиват до съвършенство. Но най-забележителен е скокът, направен в книжовната дейност и в езика. Те стават най-силното “оръжие” в борбата за духовна еманципация на българската култура. Националната литературна продукция, създавана на основата на тази писменост, наред с изграждането на национален пантеон от светци и култове показва, че в българската култура са поставени онези начала, които са с *фундаментален*, базисен характер, които я правят жизнеспособна в по-късните години на византийското владичество. Разбира се, в основата на тази устойчивост стои християнската религия, тя играе консолидираща роля в обществото, но за запазване на националната идентичност на българската култура решаващо влияние изиграва *писмеността* и изработването на *култ към националните светци* — св. св. Кирил и Методий, св. Иван Рилски, св. Петър.

Накрая ще кажем няколко думи за обхвата на разпространение на идеите, излъчвани от столицата. Можем да очертаем две нива или, по-точно казано, две сфери на влияние на културните модели, изработени в Преслав. Първата сфера е на непосредственото въздействие — в преславския културен кръг попадат манастирите, разположени около столичния център. Те активно взаимодействат с двореца (или с патриаршията), тъй като продукцията им е насочена да задоволи нуждите му. Периметърът на втората сфера на влияние се обуславя от степента на разпространение на християнската религия, а тя, поради своята универсалност, спомага и за бързото и “всеобщо” (повсеместно) разпространение на културните ценности. “Програмата” за културно противопоставяне на Византия, начертана в преславския дворецов кръг, се “изпълнява” от отлично подготвените в Охридския книжовен център български духовници и просветители. Културният модел достига до най-отдалечените краища на страната благодарение на своята християнска основа и български национален дух.

* * *

Накрая, в заключение, ще се спрем на няколко въпроса, засягащи мястото на Търновград в културата на Второто българско царство, а именно *въпросът за центъра (или централните) на културната дейност; въпросът за факторите за развитието на културата и въпросът за обхвата на разпространението на столичната култура.*

Няма съмнение, че както и в предишните периоди, именно в Търновград, в столицата и в заобикалящите я манастири, се е извършвала огромната преводаческа, преписваческа и творческа литературна и художествена дейност, чийто образци впоследствие оплождат литературата и изкуството на съседните на българите народи. Локализацията на тази дейност не е трудна: главните огнища на книжовен живот през XIII и XIV в. са манастирите “Св. Троица”, Килифаревският, “Великата лавра” и разбира се, царският дворец. В същото време стенописите в Иваново, макар и намиращо се далеч от Търновград, са едно доказателство за разпространението на идеите и моделите на столичната култура на относително голямо разстояние от нея. Ивановските стенописи освен това са и доказателство за съществуващата пряка връзка между манастира и двореца. Така достигаем до въпроса за *покровителството в изкуството* — кога е възможно то и при какви условия? Очевидно покровителство в изкуството може да има при висока степен на централизация на властта в държавата, за да могат да се посрещнат големите разходи⁵. През XIV в. изключително активна роля за стимулиране превода на книги, за изписването на църкви и манастири играят представителите на светската власт в лицето на цар Иван Александър (1331—1371 г.) и цар Иван Шишман (1371—1395 г.). Цар Иван Александър е не само ктитор на църкви, той е и поръчител на книги. Явно е, че не съществува пряка взаимозависимост между централизация на властта — военно-политическо могъщество на държавата — културен разцвет, т. е. наличие на големи материални ресурси, които да посрещнат разходите по монументалното църковно строителство и украса. Привидно възможностите на Търновското царство по време на управлението на Иван Александър съвсем не съответстват на културния разцвет в земите му (и това е очевидно, тъй като от териториите на българската държава вече е откъсната Добруджа), но централизацията на политическата власт е достатъчно силна, за да заплати изписването на стенописи, съставянето на сборници, обдаряването на манастири (Зографския, Месемврийския), т. е. да се извърши цялата тази дейност, която очертава образа на високообразован и цивилизован владетел.

Наред с покровителите (т. е. поръчителите на културни ценности) на културата като фактори за развитието ѝ е необходимо да подчертаем присъствието в столицата на високообразовани църковни дейци като Теодосий, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Константин Костенечки. Наред с тях

съществува и една огромна плеяда от преписвачи и художници, които особено през XIV в. излизат от анонимност и оставят имената си в приписки към различни художествени творби.

Въпросът за съотношението между културата на столицата и културата на провинцията ни навежда на следните изводи. Няма съмнение относно дълбокото проникване на християнската религия сред народа пет века след официалното ѝ приемане от висшата политическа власт. Универсалността на тази религия е фактор за повсеместното ѝ налагане. Но това качество на религията не е условие за възприемането по територията на цялата държава на културните модели, които до голям степен се предопределят от християнството. А освен това идеологемите, свързани с християнството, не са единствените компоненти на столичната култура. Трябва да имаме предвид, че столичната култура (не само на Второто царство, същото се отнася в още по-голяма степен и за Първото) е изключително *елитарна*, тя не може да бъде осмислена извън столицата, извън центъра, извън двореца, където тя се концепира и моделира. Намесата на двореца е задължителното условие за точното претворяване на художествения модел, създаден в столицата. Този факт ограничава до известна степен обхвата на разпространение на столичната култура и го свежда до един по-тесен периметър. В замяна на това произведенията, създадени в Търновград, се доближават най-много до своите византийски образци, като по този начин те самите стават обект за следване и подражание, т. е. самите те се превръщат в *образци* за другите култури, принадлежащи на Slavia Orthodoxa и на Byzantine Commonwealth. В този смисъл е трудно да говорим за "*ускорено развитие*" що се отнася до културата на столицата на Второто българско царство. У нея първоначално е заложен стремежът да се подчертае приемствеността ѝ по отношение на предходния период. Впоследствие доминира тенденцията да се "изравни" постигнатото в културно отношение в Търновград с достиженията на Константинопол.

Накрая да се върнем отново към проблема за столичния градски организъм като своеобразна семиосфера от знаци и текстове. Няма съмнение, че тя има своето ядро, което в разгледаните три случая представлява владетелската резиденция, а впоследствие и архиепископията-патриаршия. Освен това семиосферата притежава и диахронна дълбочина. До приемането на християнската религия в нея се разполагат едни текстове и знаци, които осигуряват определен периметър на културното пространство, чието ядро се намира изключително в двореца. След приемането на християнството се задействат механизмите на новия език и на новите текстове и знаци. Универсалният характер на новата религия предопределя и увеличаването на културната територия. Ако дотогава семиосферата на езическа Плиска е

била затворена към “извънсемиотичните” текстове на останалата територия на държавата, след 864 г. тя се отваря към нови културни пространства с по-голяма лекота. Можем да предполагаме, че по време на Второто българско царство, при цялата елитарност на столицата и на всичко, произхождащо от нея, културната територия на семиосферата достига до всички земи на държавата.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тези въпроси са подробно разработени от **Лотман, Ю.** За семиосферата. — В: Култура и информация. С., 1992, с. 19–21.

² **Рашев, Р.** Ускорено развитие на старобългарската култура. — В: Първи международен конгрес по българистика 23 май — 3 юни 1981. Доклади. Симпозиум: Славяни и прабългари. С., 1982, с. 100.

³ В своите изследвания **И. Божилов** (Preslav et Constantinople: dependance et independance culturelles. — In: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. N. Y., 1986, p. 429–446) утвърждава понятието “Преславска цивилизация” чрез следните характеристики: политическата програма и идеология на Симеон; графичната система и езика на Slavia Orthodoxa и съответстващата ѝ книжнина; личностите, участвали в културните процеси, както и изкуството, създаден в столичния център. Въпреки че културата на Златния век представлява един взрив и е резултат от противодействието ѝ на византийската, голяма част от нейните елементи имат своето реално продължение във времето след възстановяването на българската държава в края на XII в. Такива са например някои елементи от политическата идеология на цар Симеон, както и литературните модели, създадени през X в. (вж. **Същият.** L'ideologie politique du tsar Symeon: Pax Symeonica. — Byzantinobulgaria, 8, 1986, p. 87–88).

⁴ **Лотман, Ю.** Проблема византийского влияния на русскую культуру в типологическом освещении. — В: Византия и Русь. М., 1989, с. 227–236.

⁵ **Obolensky, D.** The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453. London, 1971, p. 444–445.